

Történeti és politikai gondolatok Arz vezérezredes szellemi hagyatékában

„Egységes nép szeretnénk lenni, még ha sok nép is vagyunk.”¹

Dolgozatunk tárgya első pillantásra talán meglepő a tisztelt olvasó számára – a katonai irodalmakban leginkább háborús visszaemlékezések, memoárok a megszokottak, a harci cselekmények értékelésén túlnyúló koncepciók, felvázolása, *mirabile dictu* államelméleti és filozófiai gondolatok megfogalmazása kevésbé. Arthur Arz von Straussenburg² (1857–1935) k. u. k. vezérezredes magánlevelezésében egy föderatív Közép-Európa politikai és társadalmi modelljét fektette le. A mottóban idézett gondolat – amely Arz „közép-európai hitvallásából” származik – összegzi talán a legjobban a tábornok „uniós” elképzeléseit. Arz, aki az I. világháború utolsó két évében az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó vezérkarfőnöke volt, a Nagy Háború utáni években vázolta fel föderatív „Mitteleuropa” elképzeléseit. Vadász Sándor professzor úr 80. születésnapjára jó reménységgel kívánjuk a hazai szakirodalomban eddig visszhang nélkül maradt, eszmetörténeti szempontból is érdekes gondolatrendszer bemutatni.

Arz két – a világháborúról szóló – memoárja³ mellett, magánleveleiben az új Közép-Európa szellemi, politikai, sőt vallási modelljét is lefektette. Jelen dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam az arzi „Mitteleuropa” ideálját, bemutatva erre vonatkozó elképzeléseit és legfontosabb meglátásait. Bár a két világháború közötti időszakban megerősödtek az Európa egységét sürgető és hirdető koncepciók, a vezérezredes vonatkozó gondolatai -, a korszak szellemétől is

¹ „Wir wollen sein ein einzig Volk, wenn wir auch viele Völker sind.” Bruno Wilhelm KNOPP: *Das Vermächtnis des Generalstabschefs. Die geistigen, politischen, religiös-sittlichen und militärischen Grundlagen eines Vielvölkerstaates.* Nürnberg, 1975. 133.

² A tábornok neve mind Straussenburg, mind Straußenburg formában szerepel a szekunder irodalomban. A primer források azonban az „ss” írásmódot erősítik meg, így dolgozatunkban is ezt használjuk. Vö. Österreichisches Staatsarchiv. Kriegsarchiv. Qualifikationsliste Arz-Aschenbrand, 52. doboz. (ÖStA-KA)

³ Generaloberst Baron ARZ: *Zur Geschichte des Grossen Krieges.* Wien, Rikola Verlag, 1924. (ARZ 1924) Arthur ARZ von Straussenburg: *Kampf und Sturz der Kaiserreiche.* Wien, Günther Verlag, 1935.

szokatlan felvetései révén az egységesülő, XXI. századi Közép-Európa számára is megfontolandó észrevételeket, megállapításokat tett. A politikai, történeti gondolatok mellett Arz a közerkölcs és morál kérdésével is sokat foglalkozott, ezen gondolatai közül azonban csak azokat ismertetjük, amelyek politikai koncepcióinak megértéséhez szükségesek.

Mielőtt a felvázolt témára térnék, röviden ismertetem Arz életpályáját. A fontosabb biográfiai adatok közlésével szeretnénk a vezérezredes gondolati inercia-rendszerének hátterét jobban megvilágítani. Arz 1857-ben Nagyszebenben született, egy magánzó fiaként. Postamester nagyapját 1835-ben nemesítették, a család tagjai ekkortól viselték a von Straussenburg nevet. Arz már kora ifjúságától kezdve azon századokkal értett egyet, akik meg akarták erősíteni népük autonómiáját, és akik ellenezték a Magyar Királyság beolvasztó politikáját. A kisméretű egység megalósulása idején 1870-ben kamaszként Drezdában tanuló Arzra már ekkor mély benyomást tett a német kultúra és szellem, valamint a francia határra vonuló hadsereg⁴ - ez a hatás még időskori gondolataiban is erősen érződik. Arz 1876-ban tett érettségije után egy évig jogot hallgatott a nagyszebeni jogi akadémián. Minthogy a paragrafusok világa nem kötötte le, 1877-ben egy évi önkéntes lett a 23. tábori vadászzászlóaljnál, majd 1878-ban immár hivatásos katona lett, és hadnagyként tiszti kardbojtot köthetett. Ezután Arz a katonatisztek megszokott, garnizonról garnizonra vándorló életét élte. 1885-ben felvételt nyert a Monarchia vezérkari tisztjeit képző Kriegsschuléba, és miután 1887-ben sikerrel abszolválta az akadémiát, magára ölthette a vezérkari tisztnek - egyszerre irigyelt és megvetett - palackzöld (*Flaschengrün*) egyenruháját. A katonai számlélétrát végigjárva Arz 1908-ban tábornoki lampaszt kapott. A Nagy Háború kitörése idején altábornagyként a Kriegsministeriumban dolgozott, de rövidesen frontszolgálatra jelentkezett.

1914. szeptember első hetében már Galíciában harcolt, és rövidesen átvette a VI. (kassai) hadtest irányítását. Arz egészen 1916 közepéig vezette ezt az egységet, miközben olyan meghatározó ütközetekben vett részt, mint limanovai csata vagy a gorlicei áttörés. 1915 augusztusában Arz egészen Breszt-

⁴ ARZ (1924): 11. „*Ich erinnerte mich, wie wir im Sommer 1870 als dreizehn-, vierzehnjährige Jungen in Dresden, wo ich das Gymnasium besuchte, den ins Feld ziehenden Regimentern zujubelten.*”

Litovszkig tört előre, és egysége a Monarchia egyik legjobb alakulatává lépett elő. 1916-ban immár gyalogsági tábornokként az Erdélyt védő 1. hadsereg parancsnoka lett, majd a következő év elején I. Károly császár vezérkarfőnökké tette. A háború utolsó két évében tehát operatíván Arz irányította a Monarchia haderejét. A Monarchia hadereje Arz vezetésével 1917 nyarán sikerrel verte vissza a Kerenszkij-offenzívát, majd ősszel a caporettói áttörés során – jelentős német segítséggel – megroppantotta az olasz hadsereg gerincét. E fegyvertények mellett Arz sikerrel tartotta a balkáni frontot, és eredményesen szervezte meg a legyőzött Románia- és a széthulló cári birodalom lengyel és ukrán területeinek megszállását. Mindezek ellenére a kettős monarchia hadserege 1918 őszén maga is katasztrofális gyorsasággal bomlott fel, amelyet a vezérkari főnök nem tudott megakadályozni. Mikor Arzot 1918 decemberében a Monarchia tábornoki karával együtt nyugdíjazták, az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnt létezni. A háború után a nyugalmazott vezérezredes Bécsben élt, de a halál Budapesten érte 1935-ben.⁵

Mint korábban említettük, Arz két memoárt vetett papírra a háború után. Megrendült társadalmi és anyagi helyzetére jellemző módon részben a kiadói honorárium miatt ragadott tollat. 1924-ben jelent meg a *Zur Geschichte des Grossen Krieges*, 1935-ben a *Kampf und Sturz der Kaiserreiche* című munkája. Arz aktív levelezésben állt volt tábornoktársaival,⁶ és az erdélyi szász értelmiséggel. Különösen sűrű intenzitású és mélységű levelezést folytatott Franz Herfurth brassói evangélikus lelkésszel; dolgozatunk anyaga ezen levelek gondolataira épül.

Tanulságos azonban azt is felidézni, hogyan kaptak nyilvánosságot a vezérezredes gondolatai. Arz a levelek írása idején azt kérte, hogy amíg él, Herfurth ne publikálja gondolatait.⁷ Ennek okául a tábornok azt jelölte meg, hogy gondolatai esetleg elidegeníthetnék ismeretségi körétől, akár családjától is.⁸ Arz félelme valóban nem volt alaptalan; elég arra

⁵ Arz még részletesebb életrajzához ld. *Neue Österreichische Biographie* ab 1815. X. köt. Wien 1957, 117-122., ill. Oskar REGELE: *Gericht über Habsburgs Wehrmacht*. Wien-München, 1968.

⁶ ÖStA-KA Nachlass Arz B/63

⁷ KNOPP: 132. „*Ich bitte Sie, lieber Freund, von dem Inhalt dieser meiner an Sie gerichteten Briefe, in der Öffentlichkeit keinen, bzw. nur schonenden Gebrauch zu machen, so lange ich lebe.*”

⁸ KNOPP 132. „[...] weil sie [a tábornok gondolatai] mich dem Bekanntenkreis

a tényre felhívunk a figyelmet, hogy hosszas huzavona után végül Magyarország vállalta a vezérezredes nyugdíjának fizetését – ennek tükrében pedig Arz magyarellenes gondolatai valóban érdekes helyzetet eredményezhettek volna. Franz Herfurth halála után fia, Wilhelm Herfurth szortírozta, gyűjtötte ki és összegezte az arzi Mitteleuropa elképzeléseket. A levelek publikálása azonban lehetetlen volt az ötvenes évek kommunista Romániájában. Wilhelm Herfurth 1959-ben bekövetkező halála után, a család által őrzött kézirat – egy a Securitate által végrehajtott házkutatás után – 1962 őszén véglegesen eltűnt. Az eredeti kéziratot alaposan ismerő Bruno Wilhelm Knopp, miután 1972-ben az NSZK-ba emigrált, jegyzetei és emlékezete alapján megkísérelte azt rekonstruálni. Knopp gondozásában igen alacsony példányszámban 1975-ben jelent meg egy tömör összefoglalás, amely a *Das Vermächtnis des Generalstabschefs (A vezérkarfőnök hagyatéka)* címmel látott napvilágot. A vizsgálat során figyelembe kell vennünk, hogy Arz gondolatai így többszörös szűrőn keresztül olvashatók számunkra. Jóllehet a kézirat tökéletes rekonstrukciója nyilvánvalóan nem volt lehetséges, az arzi Közép-Európa koncepció főbb elemei és alapjai mégis kirajzolódnak.

Arz elképzeléseinek központjában a föderatív Közép-Európa megteremtése állt. Saját bevallása szerint 1918-ig nem foglalkozott aktívan politikával, a korona feltétlen híve volt.⁹ Vallomását megerősíti a korabeli közvélemény is, mert Arzban a hadsereg szürke eminenciását látták, aki semmi esetre sem rendelkezett akkora politikai befolyással, mint elődje Franz Conrad von Hötzendorf tábornagy. Az egyik korabeli katonai szakíró nem véletlenül nevezte a fess, jóképű Arzot IV. Károly sármos szárnysegédjének.¹⁰ Elmondhatjuk tehát, hogy Arz 1918 után alkotta meg új Közép-Európa koncepcióját. Naumann híres elképzeléseivel szemben azonban Arz nem a gazdasági egységre alapozta volna az új Mitteleuropát, sokkal inkább politikai

entfremden würden, in dem ich lebe und wo ich mich wohlfühle, einem Bekanntenkreis der vielfach in und aus der Erinnerung ‚an die schöne, alte Zeit lebt‘.

⁹ KNOPP: 4. „Ich erblickte in mir einen getreuen Diener der Krone – und nicht einen Vertreter der mitteleuropäischen Vielvölker-Nation.“ [...] Er [ti. Arz] huldigte in der Zeit des Krieges gleich Hindenburg dem Grundsatz, daß ein Offizier sich nicht um die Politik zu kümmern habe.“

¹⁰ ARMINIUS: *Feldherrnknöpfe 1914/18. Arz – der charmante Adjutant.* Leipzig, 1932. 129–136.

konföderációra, és a demokratizmusra épített. Minthogy gondolataiban nem hivatkozik forrásokra érdekes volna tudni, hogy a világháború Mitteleuropa – döntően német – elképzelései hogyan hatottak koncepciójára, csak feltételezni tudjuk, hogy áttételesen a német imperialista törekvések hatása is érvényesült. Az arzi Közép-Európa koncepció kialakulásában azonban markánsabb szerepet játszott 1918 ősze, és forradalmi. A vezérezredest sok kortársához hasonlóan megdöbbenette és elgondolkoztatta a Monarchia gyors összeomlása, bár – amint ezt látni fogjuk – korábbi hitét ez a katasztrófa sem rendítette meg Ausztria-Magyarországban, valamint a Habsburg házban. Ennek ellenére a tábornok gondolkodása demokratizálódott, és a monarchia restaurálása helyett egy erős, demokratikus államszövetség létrehozásában gondolkodott.

Mitteleuropa koncepciójának megalkotásában tehát Arzot a Monarchia összeomlása utáni helyzet inspirálta, mivel megerősödött közép-európai tudata. A napi politikába a háború után sem kapcsolódott be, ugyanakkor közéleti gondolatokat sűrűn fogalmazott meg leveleiben. Gyakran váltott levelet Hindenburg tábornaggal, sőt aktív levelezésük annak birodalmi elnökké történő kinevezése után is megmaradt. Arz 1918-ig nem foglalkozott aktívan politikával, így mondhatni ‚nyugdíjasként‘ vázolta elképzeléseit, bár a porosz tábornok politikai ambíciói nem fűtötték.

Arz föderatív módon felépített Közép-Európájában a vezető szerepet a németek játszották volna. Ezt a szupremáciát történeti és kulturális okokkal próbálta igazolni. A németiség civilizáló hatásának ismertetése¹¹ mellett Arz arra is rámutatott, hogy népe élen járt a demokratizálásban, pl. az erdélyi szászok se a jobbágyságot, se a nemességet nem ismerték, mint ahogy Knopp azt megállapította.¹² Arz a németiség erkölcsi fölénye mellett is lándzsát tört: szerinte „a németek közismert nyitottsága és jóindulata” a német, és így a közép-európai demokratizmus

¹¹ KNOPP: 69. Arz szerint a Lengyel- és Magyar Királyság felemelkedése a német migrációnak volt köszönhető, és ezt állította Nagy Péter Oroszországgal kapcsolatban is. „*Polen wurde eine Großmacht nur nachdem es deutsche Handwerker und Kaufleute ins Land brachte, die die Städte und Wirtschaft ausbauten. Das gleiche gilt für Stephan den Heiligen und seine Nachfolger, bezüglich der Großmacht Ungarn, das gleiche für Peter den Großen und seine Nachfolger hinsichtlich Rußlands.*” vö. KNOPP: 104.

¹² KNOPP: 7. „*Tatsächlich haben die Siebenbürger Sachsen allein unter den Völkern Europas die Leibeigenschaft und den Adel niemals gekannt.*”

alapja is.¹³ Ezek mellett a vezérezredes a németiségben azt a népet látta, amely Közép-Európa többi nációja között egyfajta kötőanyagot képez, és amely révén a más-más eredetű népcsoportok egymás rokonainak is tekinthetők.¹⁴ Arz Mitteleuropa németiségének létszámát 15 millióra becsülte (7 millió Ausztriában, 3,5–4 millió Csehszlovákiában, 1 millió Lengyelországban, 800 ezer (!) Romániában és Magyarországon.¹⁵ A nyilvánvaló túlzások, és tévedések ellenére, vagy éppen ezek következménye gyanánt Arz a porosz hatalommal vetekedő hatalmi tényezőt (*Machtfaktor*) látott Közép-Európa németeiben. Arz ezen a ponton 1866 történéseit is részletesen elemzte. A tábornok, aki a Nagy Háború idején aktív kapcsolatban és sokszor személyes ismeretségben állt a porosz tábornokokkal, azt gondolta, hogy amennyiben Ausztria hosszabb ideig ellen tudott volna állni, Anglia és Franciaország megmenthette volna a Császárságát, és így – Arz logikáját követve – a német demokratizmust.

Arz hosszasan fejtegette utóbbi alapjait. Az erdélyi szászok szívesen idézték August Ludwig Schlözer a XVIII. század végén megfogalmazott tételét, miszerint népük mind békében, mind háborúban jelentős vívmányokat, „*értékes csodákat*” ért el, és „*demokratikus alkotmányuk a legfelvilágosultabb nemzetek példájául szolgálhatna*”.¹⁶ Arz honfiúi keblét a világháború tapasztalatai is büszkeséggel töltötték el; nem véletlenül idézte a székelyek „*szászok: vegyétek át a vezetést*” kérését – valószínű 1916-ból.¹⁷

Arz demokráciáról alkotott felfogásában a szász történeti hagyomány mellett jelentős szerepet játszott a német protestantizmus is. A vezérezredes szerint semmilyen

¹³ KNOPP: 96. „*Ich erwähnte schon die ‚deutsche Offen- und Michelhaftigkeit‘, die von vielen als Schwäche der Deutschen ironisiert wird, als unentbehrlichen Grundzug der Demokratie.*”

¹⁴ KNOPP: 107. „*Das deutsche Element bildet das stärkste Kitt- und Bindemittel aller mitteleuropäischen Völker untereinander, weil Deutsche in allen mitteleuropäischen Völkern und Nationalitäten aufgegangen sind. Durch die Deutschen sind wir Mitteleuropäer alle miteinander verwandt, ob wir nun slawischen, mongolisch-turkmenischen, romanischen, semitischen oder indischen Ursprungs sind.*”

¹⁵ KNOPP: 102.

¹⁶ KNOPP: 7. „*Das [Volk] in Künsten des Friedens und mehr noch in jenen des Krieges wahre Wunder getan, [...] das sich eine demokratische Konstitution zu schaffen gewußt, die den aufgeklärtesten Nationen alter und neuerer Zeiten zum Muster dienen könnte.*”

¹⁷ KNOPP: 75. „*Übernehmt ihr Sachsen die Führung.*”

államalakulat – így a közép-európai konföderáció sem létezhet „egy mindenre ható Létező elismerése nélkül.”¹⁸ Luther tanítása megerősítette Szent Pál tanítását az egyházzól, amely a hívők közösségét egy emberi testhez hasonlította. Jóllehet mindenkinek más a feladata és hivatása ebben a szellemi testben, mégis mindannyian egyenrangú részei annak, és a közösségtől függenek.¹⁹ Luther Pál tanítását továbbértelmezve, a szellemi testet egy város azon népéhez hasonlította, ahol minden polgár egy közösséghez és testülethez (**Körperschaft**) tartozik, és így ezek révén magának a városnak is tagja.²⁰ Ennek alapján minden hívő külön tagként, vagyis egy önálló „kis-egyházként” építi föl az egyházat. Ez az jelenti, hogy minden ember – polgári foglalkozása – mellett egyszersmind pap és király is és a test – vagyis Krisztus tagjai –, így mindnyájan felelősek az egyházért és az államért, így egyszerre kormányoznak is.²¹ Emiatt a konföderáció alapja is csak vallási lehet, ekként lehet demokratikus.²² Arz többször nyomatékosan hangsúlyozta, hogy csak erkölcsileg szilárd állam lehet – katonailag is – erős, alakíthat ki sikeres stratégiákat, és folytathat eredményes politikát.²³ Minthogy a reformációra – Taine francia történészhez hasonlóan – Arz maga is a német reneszánszként tekintett, maximálisan magáénak tekintette annak humanizmusát is, amely a tábornok szerint Isten nélkül értelmezhetetlen.²⁴

Bár Arz részletesen és hosszasan elemzi a vallás fontosságát, és társadalmi építő szerepét, vallásossága mégsem volt meggondolatlan fundamentalizmus. Szorgalmazta a teológusok világi képzését, azaz, hogy a spirituális ismeretek mellett világi

¹⁸ KNOPP: 20. „Ohne Anerkennung eines höheren, in allen wirkenden Wesens, einer gemeinsamen Kraft, kann ein Staatswesen in positiven Sinn nicht bestehen.”

¹⁹ 1Kor 12–31.

²⁰ KNOPP: 8. „Und zwar kommt das daher, daß Christus ein geistlicher Leib ist, wie das Volk einer Stadt eine Gemeinde und Körperschaft bildet, wobei jeder Bürger ein Glied des anderen und der ganzen Stadt ist.”

²¹ KNOPP: 17. „[...] daß wir alle Priester und Könige und „der Leib“, d. i. die Körperschaft Christi sind, daß wir alle für die Kirche und den Staat verantworten, daß wir alle Mitregierer sind.”

²² KNOPP: 127. „So ist unser Staat ein heiliges Reich, ein religiöses Reich, ein Rechtsstaat, ein religiös-demokratischer Staat in dem nicht nur ein Stand, etwa die Berufspriester oder Berufspolitiker, sondern jeder Bürger Priester, Prediger, Politiker sein muß (und nicht sein darf).”

²³ KNOPP: 122. „Nur ein sittlich sauberer Staat ist ein starker Staat, auch militärisch gesehen. Ohne saubere Religion gibt es keine erfolgreiche Politik und Strategie.”

²⁴ KNOPP: 21. „Humanität ohne Divinität gibt es nicht.”

tudásra is tegyenek szert.²⁵ Úgy vélte, hogy ezzel az egyházi demokratizmus is erősödik, és a világi tudományokban is jártas lelkészek mindenki fel tudnák éleszteni a „papi” attribútumot, vagyis a laikus hívők igehirdetési kötelességét (*Predigtrecht*);²⁶ ennek révén pedig az általános szólásszabadság is biztosítható lenne.²⁷

Arz úgy vélte, hogy a német demokratizmus mind időben, mind minőségben megelőzte mind az angolszász, mind a francia demokratikus állami modellt. Időben, mert az angol polgári forradalmat, és a Nagy Francia Forradalmat is megelőzte a lutheri reformáció, minőségben pedig azért, mert a lutheri reformokat Arz nem tekintette forradalminak. Konzervatív szemlélete miatt – amely a forradalmakat egyértelműen retrográd történelmi tényezőknek tekintette – a lutheri alapokon felépülő német demokratizmust különbnnek érezte, mert „*az vallási alapon áll*”.²⁸ Arz gondolati inercia-rendszerében tehát megfordult az akció-reakció iránya, és maga a forradalom válik reakciós tényezővé.

Arz leveleiben számot vetett a német demokratizmus történetével és sorsával. A Német-Római Császárság államberendezkedésében, a császárválasztás rendszerében Arz a német demokratizmus szellemének megnyilvánulását látta. Annnyira példaértékűnek látta ezt a föderatív államalakulatot, hogy lényegében hasonló fundamentumokra helyezte volna Közép-Európát, igaz nem egy császár vagy a pápa szupremáciájával, hanem a nép választotta elnökkel.²⁹ Ugyanakkor azt elismerte, hogy ezt a demokratizmust mind a megvalósuló kisméret, mind a nagyméret egység kísérlete elfojtotta.

Arz tehát úgy vélte, hogy mind 1848, mind 1867 súlyos visszalépést jelentett a föderatív Közép-Európa számára. A „*katasztrofális kiegyezés*”³⁰ kompromisszumában – amely az ázsiai

²⁵ KNOPP: 44. „*Theologie kann man tiefgründig nur verstehen, wenn man vorher eine andere Wissenschaft und das Leben studiert hat [...]*.”

²⁶ KNOPP: 115.

²⁷ KNOPP: 124-125.

²⁸ KNOPP: 17. „*Die Engländer und Franzosen meinen, wir seien nicht so gute Demokraten wie sie. Sie übersehen, daß unsere Demokratie religiös fundiert ist.*”

²⁹ KNOPP: 131. „*Mitteleuropa und Deutschland müßten ein heiliges Reich bleiben, nicht mehr unter der Führung des Kaisers und des Papstes, und der Berufsgeistlichen, sondern unter der elastischen demokratischen Führung des Volkes.*”

³⁰ KNOPP: 70. „*Nach dem katastrophalen Ausgleich [...]*.”

eredetű és az európai nemzetek között idegen – sovinszta magyarság pozíciójának erősödését okozta,³¹ a közép-európai németiség súlyos mulasztását fogalmazta meg: a szászok-svábok nem léptek fel az antidemokratikus folyamatok – vagyis a kiegyezés – ellen. Az erdélyi szászok szerepét is negatívan ítélte meg ebből a szempontból, hiszen Arz szerint partikuláris politikát folytattak. Ennek következményét látta abban, hogy a XIX. században maguk is a magyar sovinizmus áldozatául estek.³² A vezérezredes szerint a magyar nacionalizmus németellenessége a demokratizálódási folyamatok gátja volt, vagyis a magyarok inkább „a magyar nemesi despotizmust, mint a szász polgári szabadságot választották”.³³ A vezérezredes ezen publikálásra nem szánt gondolatai között egyértelművé válik a magyarsággal szembeni ellenszenv, pl. mongoloid népességnek tartotta őket.³⁴ Érdekes, hogy Arz szerint a közép-európai föderalizmus erősödését Német-Ausztria nélkül is elérhették volna a Magyar Királyságban élő németek, a föderatív törekvésekben pedig más nem német népek is segíthettek volna, pl. a csehek. Arz úgy vélte, hogy Közép-Európa számára a szociális kérdés rendezése lett volna az elsőrendű feladat, és a nacionalizmus súlyos károkat okozott.³⁵ A tábornok szorgalmazta a magántulajdon védelmét, és kijelentette, hogy a gazdagodó, és tulajdonnal bíró polgárság a legbiztosabb gát a bolsevizmus ellen.³⁶ A magántulajdon fontosságának hangsúlyozásával, vagyis a polgári jólét megteremtésében látta Arz a demokrácia kiépülésének legfőbb zálogát.³⁷

³¹ Az igazsághoz tartozik azonban, hogy Arz kollektíve még a magyar nemességet sem tekintette sovinsztának, mivel „bizonyos hibák miatt nem lehet egy egész társadalmi osztályt elítélni.” („Wegen bestimmter Fehler darf nicht der ganze Stand verurteilt werden”). KNOPP: 112.

³² KNOPP: 13. „[...] daß die Sachsen von ihrer eigentlichen Aufgabe des Zusammenwirkens mit den anderen Deutschen und den anderen Völkern des Staates abgehalten wurden, in einen Partikularismus verfielen und das Land dem ungarischen Chauvinismus überließen.”

³³ KNOPP: 12. „Lieber ungarisch-adlige Despotie, als sächsische bürgerliche Freiheit.”

³⁴ KNOPP: 38. „[...] da die Ungarn selbst ein mongoloider Volksstamm sind.”

³⁵ KNOPP: 14. „Es handelt sich dabei nicht nur um nationale, sondern, besonders auch bei uns in Mitteleuropa, um soziale Fragen.”

³⁶ KNOPP: 113. „Verpflichtet und hilft dem Kommunisten zum Besitz eines eigenen Hauses und Gartens und er wird rasch vergessen, daß er je Kommunist gewesen ist.”

³⁷ KNOPP: 42. „[...] man muß darauf drängen und jedem Bürger behilflich sein, daß er sich eigenes Eigentum (zum mindesten ein Wohnhaus) erwirbt oder baut (in

Arz Közép-Európa elképzelésének alapjául Ausztria modellje szolgált. A tábornok Ausztria történelmi szerepében a zsarnokság elleni küzdelmet látta – így a Szent Szövetségben betöltött szerepét is pozitívnak értékelte. A vezérezredek az ország török elleni küzdelme mellett a napóleoni háborúk idején betöltött vezető szerepére is rámutatott,³⁸ egyben a közép-európai föderáció politikai szerepét is hasonló feladatokkal jellemezte: Európa védelmét a despotikus Kelet és az alkalmakként antidemokratikussá váló Nyugat ellen. Arz ezen a ponton hitet tett korábbi Habsburg-hűsége mellett a dinasztiában a „nemzetek fölötti gondolat hordozóját”,³⁹ Ferenc Ferdinánd trónörökösben pedig a birodalom nemzetiségeinek kiegyezésén dolgozó zsenit látott.⁴⁰ Ugyanakkor a kora újkorban megfogalmazott az „*Austriae est imperari orbi universo*” (Ausztria parancsoljon az egész világnak!) jelszavát megváltoztatva Arz az imperari infinitívusát *inservire-re* (szolgáljon) változtatta.⁴¹ Összegezve elmondhatjuk, hogy a vezérezredek hitet tett Ausztria történelmi vívmányai mellett, ugyanakkor elvetette birodalom-építésének igényét.

Arz Mitteleuropa elképzeléseiben a nyelvkérdéssel is foglalkozott. Ebből a szempontból egyértelműen pozitívnak tekintette Ausztria–Magyarország örökségét: a k. u. k. haderő tisztikarának nyelvtudását elismerve kijelentette: „*az aktív tisztikarban nem voltak nyelvi nehézségek, mert mindenki beszélt németül*”, de azt is megállapította, hogy a háború idején sok gondot okozott a tartalékosok elégtelen nyelvtudása.⁴² Arz annak ellenére, hogy igen jól csak anyanyelvén tudott beszélni, nem tartotta volna szerencsésnek a német „*lingua franca*” szerepének fenntartását. El kívánta kerülni bármelyik nemzeti nyelv

vielen unserer Dörfer besteht auch heute noch die Pflicht der Nachbarschaften, ihm dabei zu helfen) und daß er immer zu den öffentlichen Beratungen hingezogen wird, um seine Meinung zu sagen.”

³⁸ KNOPP: 99. „[...] in unseren Reihen entstand nicht nur die moralische Kraft zum entscheidenden Auftritt nicht nur gegen den Hegemonieanspruch der Türkei – sondern auch gegen die Diktatur- und Empereur-Bestrebungen Napoleons.”

³⁹ KNOPP: 99. „Das Haus Habsburg war der Träger des übernationalen Gedankens.”

⁴⁰ KNOPP: 100.

⁴¹ KNOPP: 91.

⁴² KNOPP: 111. „Ich bemerke, daß im aktiven Offiziersstand keine Sprachenschwierigkeiten bestanden, da jeder Offizier der k. u. k. Armee Deutsch sprach. Die Sprachschwierigkeiten begannen aber zu Kriegszeiten, wenn die Armee zum Großteil aus Reservisten besteht.”

egyetlen közvetítő nyelvvé tételét a föderáción belül, és a XIX. századi horvát állásponthez még a latin nyelv újbóli hivatalos nyelvvé tételét is felvetette.⁴³

Egy másik levelében Arz azonban mégis a német mellett tört lándzsát. Egy közelebről meg nem nevezett tartalékos lengyel nemzetiségű őrnagy, valamint egy cseh, illetve egy magyar tartalékos százados fejtegetését ismertetve kijelentette, hogy Közép-Európa népeinek ebben a kérdésben is az erdélyi szászokhoz kellett volna hasonlania: anyanyelvként ők sem az „irodalmi” németet, hanem saját, a luxemburgihoz közeli dialektusukat használták.⁴⁴ Ugyanakkor hivatali értekezésben mégis az irodalmi németet alkalmazták, amit Közép-Európa többi nemzetisége is ismer – így a tábornok praktikus megfontolás mentén érvelt anyanyelve mellett. Arz ismerte és idézte is Szent István Intelmeiből azt a részt, amely az egynyelvű és egyszokású ország gyengeségéről szól.⁴⁵

Az I. világháború történetét is sajátos gondolati szisztémája szerint elemezte Arz. Véleménye szerint a Nagy Háborúban – a cári despotizmussal szövetekezett – angol-francia demokratikus modell csapott össze a némettel. A háború kirobbanásában a volt vezérkari főnök felvetette a központi hatalmak felelősségét is, leginkább abban a vonatkozásban, hogy szükséges volt-e a trónörökös meggyilkolását egy háborúval megtorolni?⁴⁶ Arz úgy vélte, hogy Ausztria – a Nagy Háborút megelőző konfliktusaiban – nem „megsemmisítő”, hanem „nevelő célzatú” háborúkat vívott.⁴⁷ Ausztria-Magyarország I. világháborús szerepét a Habsburg Monarchia korábbi háborúihoz hasonlóan Arz pozitív színben tüntette fel. Ahogy a vezérezredes 1918 novemberében kiadott utolsó napi parancsában is megfogalmazta, a Monarchia „az egész világ ellen” harcolt ebben a háborúban,⁴⁸ későbbi

⁴³ KNOPP: 110.

⁴⁴ Az erdélyi „szászok” többsége valóban a mai Luxemburg és Belgium területéről érkezett; ennek állított emléket a 2007. évi Európa Kulturális Fővárosa projekt, mert ekkor Luxemburg és Nagyszében kapta ezt a megtisztelő címet.

⁴⁵ KNOPP: 108.

⁴⁶ KNOPP: 64. „*War es nötig, wegen einer solchen Sache [ti. a trónörökös meggyilkolása] einen Krieg zu beginnen? War dieses mit ‚unserer Ehre so unvereinbar?‘*”

⁴⁷ KNOPP 65. „*Als solche Kriege waren die von Österreich geführten Kriege zum Unterschied von dem jetzt beendeten Weltkrieg nicht Vernichtungskriege, sondern Erziehungskriege.*”

⁴⁸ ARZ (1924): 385. „*Jäh, wie vom Blitze gefällt, ist Österreich-Ungarns alte*

értelmezése szerint a német demokratizmus védelmében.

Abban, hogy a központi hatalmak végül megtörték, és a forradalmakba taszították Oroszországot, a közép-európai nemzet sikerét látta, kiemelve, hogy Limanovánál sem ő, hanem ezen nép közkatonája győzött.⁴⁹ Leegyszerűsítve tehát Arz a német demokratizmus elleni küzdelemként értékelte a világháborút, amely kettős csapást is mért arra. Elsőként az Osztrák–Magyar Monarchia szétzúzásával gyengültek pozíciói, másodsorban pedig a bolsevik forradalom sikerei miatt. Utóbbi két tényező miatt rémítette meg a konzervatív, vallásos tábornokot. Elismerte az orosz forradalom demokratikus eredményeit, de úgy látta, hogy az vérrel-vassal érte el azokat a társadalmi vívmányokat, amelyeket a német demokratizmus már korábban és erőszak nélkül kivívott. Súlyosabbnak érezte a másik következményt, nevezetesen azt, hogy a forradalom materialista alapon ért el olyan eredményeket, amelyek szellemi alapokon állnak a német demokratizmus modelljében. Arz úgy vélte, hogy a bolsevik forradalom kizárólag a szociális kérdés miatt robbant ki. Emiatt azt gondolta, hogy blokádnak helyett élelmiszer-szállítmányokkal kellett volna interveniálni, és így lehetett volna megnyerni a vörösök elleni háborút.⁵⁰

A tábornok a föderális Közép-Európa vezetését erős elnöki rendszerre bízta volna, amely zsinórmértékéül az Egyesült Államok államirányítási modellje szolgált. Ezzel elvetette a monarchiák restaurálásának gondolatát, és helyeselte az általános választójog bevezetését, mert így remélte a polgárok felelősségtudatának erősödését.⁵¹ Mindemellett egy másik levelében Arz nem zárta ki – a kizárólag reprezentációs szerepű – alkotmányos monarchia bevezetését sem.⁵²

A bolsevik forradalom negatív következményeit Arz részben a korábbi egyházi hatalom visszaszámogatására vezette vissza. Ebben a tekintetben különösen rossz véleménye volt az

und ruhmreiche Armee nach vierjährigem, bewundernswertem Ringen mit einer Welt von Feinden, [...] zusammengebrochen."

⁴⁹ KNOPP: 69.

⁵⁰ KNOPP: 34. *„Hätten die Alliierten statt eine Lebensmittelblockade zu verhängen, nach Rußland Lebensmittel geschafft, wäre der Bürgerkrieg anders ausgegangen."*

⁵¹ KNOPP: 17. *„Alle Staatsbürger müssen wählen, damit sie sich des Umstandes bewußt werden, daß sie alle für die Existenz des Staates verantworten."*

⁵² KNOPP: 101. *„[...] daß die Einrichtung des Erbkaisertums mit begrenzten repräsentativen Aufgaben beibehalten werden sollte."*

ortodox egyház szervezetéről és szellemi hatásáról.⁵³

Arra fontos kérdésre, hogy melyek legyenek e föderatív Közép-Európa határai Arz nem adott pontos választ. Nyilvánvaló, hogy az alapot Ausztria-Magyarország 1918. évi határai képezték volna, sőt Arz a korábban elvesztett észak-itáliai területek és Szilézia integrációját sem tartotta elképzelhetetlennek.⁵⁴ Mindezen területek felvételét a föderációba nem annak önkényes hatalmi pozíciójának megerősítése miatt tervezte. A tábornok azt gondolta, hogy a közép-európai konföderáció legfontosabb küldetése Ausztria kettős feladatának átvétele lett volna: egyrészt Európa védelme a Kelettel szemben, másrészt a demokrácia védelme és őrzése Nyugaton. Ehhez a feladathoz kellett tehát az a nagyhatalmi státus, amelynek Ausztria még a 19. század elejéig birtokában volt (természetesen Szilézia esetében a XVIII. század veszteségének revíziója történt volna). Arz nem értette a nyugati hatalmak keleti politikáját, amely Bosznia-Hercegovina annektálását sérelmezte, ugyanakkor az orosz birodalomnövelést a XIX. században nem. A vezérezredek úgy vélte, hogy Ausztria, amely a XIX. század elején még egyenlő partnerként tárgyalhatott Szentpétervárral, a kettős szövetségbe saját pozíciói meggyengülése miatt kényszerült.⁵⁵ A keleti határ esetében Arz – a hasonló román föderatív elképzelésekből⁵⁶ kiindulva a föderáció természetes részének tekintette a Regátot. A déli határok tekintetében nincsen pontos adatunk, de „az oroszok által Ausztria ellen felbujtott Szerbiát”⁵⁷ valószínűleg nem kívánta a föderációba emelni.

Arz nem foglalkozott a föderáció gazdasági hátterének

⁵³ KNOPP: 123. *„Wenn in der Sowjetunion die Redefreiheit, die Demokratie und die bürgerliche Rechte einerseits in der Verfassung der Union garantiert werden, andererseits in der Praxis der Versuch ihrer Inanspruchnahme mit schwerster Kerkerstrafe oder mit dem Tod bestraft wird, dürfen wir uns über dieses kriminelle Verhalten und diese Verlogenheit nicht zu sehr wundern, herrscht doch seit hundert Jahren in steigendem Maß auch in unserer „fortschrittlichen“, evangelisch-lutherisch-protestantischen Kirche (von der katholischen und orthodoxen Kirche ganz zu schweigen) trotz „allgemeinen Priestertums“ im Grunde dasselbe Redeverbot, dieselbe Tyrannei, dieselbe Selbstherrschaft, dieselbe kriminelle Haltung wie dort.“*

⁵⁴ KNOPP: 129.

⁵⁵ KNOPP: 129.

⁵⁶ KNOPP: 130. Itt Arz Aurel Popovici (1863–1917) román politikus elképzeléseire utal.

⁵⁷ KNOPP 129. *„Russland, das Serbien gegen Österreich aufgewiegelt.“*

megszervezésével, futólag – a Nagy Háború tapasztalataiból kiindulva – csak annyit állapított meg, hogy az állam versenyképességének fokozásához szükséges e szféra megerősítése.⁵⁸

Miután bemutattuk Arz főbb téziseit, azok kritikáját is megvonhatjuk. A fentiekből is feltűnhetett, hogy a tábornok a politikatörténet számos momentumát túlzott idealizmussal, mi több naivitással szemlélte. A németekkel szemben származása miatt is elfogult volt, a német „demokratizmusról” szóló nézetei is vitathatók: mind 1789, mind 1848 esetében a Hohenzollern, és a Habsburg dinasztia is a németiség többségének jelentős támogatásával valósította meg a forradalmi változások elfojtását. A vezérezredes szerint a Német-Római Császárság államait a demokratizmus jellemezte, mégis a birodalmi városok mellett utóbbi is örökletes monarchiákból épült föl, és a császárválasztás is csak látszólag volt demokratikus: elég, arra gondolunk, hogy a XV. századtól kezdve gyakorlatilag csak a Habsburgok közül kerültek ki a császárok.

Arz elképzeléseinek legfőbb gyenge pontja azonban a tábornok vallási idealizmusából fakadt. Nyilvánvaló, hogy az őskeresztényi, illetve lutheri alapokra építkező demokrácia modellje teljesen irreális lett volna már a liberalizmus évszázadában is, hiszen az arzi modell szükségszerűen felülírta volna az állam-egyház szétválasztásában megvalósított kompromisszumokat. A vezérezredes egyben túlértékelte a közép-európai németiség, és így a föderáció hatalmi pozícióját is. E ponton ugyanabban az illúzióban ringatta magát, mint a Monarchia politikai elitje a XX. század elején: a nemzetiségi ellentétek és széttagoltság miatt a dualista állam már a Nagy Háborúban is kisebb szerepet tudott betölteni, mint mérete, lakosságának száma, és gazdasági potenciálja alapján elvárható lett volna. Arz szerint Közép-Európa – a németiség eredményei miatt – demokratizmusból példát szolgálhatott volna a kontinens fejlettebb felének is, ezzel szemben valójában a térség – ezen a téren is – lemaradásban volt a Nyugathoz képest, hiszen annak a demokratikus eszméi és azok torzult formái (pl. a nacionalizmus) fáziskéséssel jelentek meg a régióban.

Arz koncepciójának legfőbb gyengesége mégis annak kidolgozatlanságából fakad. A tábornok nem vetett részletesen

⁵⁸ KNOPP: 69-71.

számot a föderáció államberendezkedésével, közigazgatásával, sőt hadseregével sem. Bár vezérkari főnökként Arz a diplomácia rejtelmeibe is betekinthezt, meg sem kísérelte a föderációt Európa politikai térképén elhelyezni. Minthogy Arz elsősorban a német népességre építette volna a föderációt, ebből következően nehezen lett volna elképzelhető annak rossz viszonya Németországgal. Így azonban ugyanabba az akadályba ütközött volna a föderáció létrejötte, mint a XIX. században a nagynémet egység: Európa erőegyensúlya – amint azt a tragikus Nagy Háború is bebizonyította – még a szövetségbe tömörült Németország és a Monarchia tömbjét sem engedhette fennmaradni.

Bár levelei és memoárjai alapján megállapítható, hogy a tábornok olvasott ember volt, az is látszik, hogy hivatása mellett nem maradt ideje bölcsészeti témákban alaposan elmélyülni. Kétséges, hogy mennyire ismerte a térségre vonatkozó hasonló, föderatív koncepciókat (pl. Kossuth Dunai Konföderációs tervét), mindenesetre a legtöbb esetben saját elképzeléseire épít, és nem sűrűn hivatkozik más munkáira, téziseire. E mellett több ízben magának is ellentmondva dolgozott ki terveket, pl. egyik alkalommal a korábban elvesztett Habsburg területek németiségét (pl. Szilázia) is a tervezett föderáció részének tekintette, másutt pedig nem.

Összegezve és áttekintve Arz közép-európai föderatív elképzeléseit elmondhatjuk, hogy a Habsburg Monarchia korábbi elkötelezett híve, a háború után kérlelhetetlen demokrata lett. *„Egy államközösség csak úgy őrizheti meg nagyságát, ahol a közjó a lehető legtöbb vállon, és nem egy személyen nyugszik.”*⁵⁹ A vezérezredes demokratizálódott gondolkodását talán ez a mondata jellemzi a legjobban; az ókortól kezdve állandóan felmerülő kérdésre, vagyis az autoriter rendszer kontra demokrácia vitában Arz meglepő módon a második opció mellett tette le a voksát. Ezen szemlélete csak erdélyi szász társadalmi háttérével magyarázható, hiszen aktív pályafutása alatt a szigorú alá-fölé rendeltségre épülő hadsereg tagja volt, és a háború idején tanúsított közismert Habsburg-lojalitása éppen antidemokratikus gondolkodását erősíthették volna meg. A Nagy Háború társadalmi katasztrófát okozó hatása Arz addigi

⁵⁹ KNOPP: 17. *„Nur so kann die Größe einer Staatsgemeinschaft gewahrt bleiben, wo das öffentliche Wohl auf möglichst vielen Schultern und nicht auf einer Person ruht.“*

gondolatvilágának alapjait is megingatta, így az 1970-es években közvetett módon napvilágot látott koncepciója a föderatív Közép-Európáról, egyben az európai integrációra törekvő észrevételei az iszonyú 1914–18-as esztendőök társadalmi következményeinek hű lenyomatai. Sajátos módon az öreg vezérezredek megsejtette a kontinens jövő integratív sorsát és kiútját; Európa nagyobb részének ehhez még egy pokoli háborút kellett végigszenvednie.